

Олег РИБЧИНСЬКИЙ, Левко КВЯТКОВСЬКИЙ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ЧЕРВОНОГОРОДУ У XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТЬ

У статті розкрито основні етапи формування містечка Червоногород. Доведено, що найбільш дієвим для розбудови середмістя та замку виявився період середини XVI – кінця XVIII століть. Червоногород вирізняється специфікою ландшафту, історичними злетами та падіннями, архітектурною домінантою замку та просторовим акцентом домініканського костелу.

Ключові слова: Червоногород, формування, історико-архітектурне середовище, середмістя, замок.

Замок у Червоногороді є предметом численних публікацій з теорії, історії та реставрації архітектури, натомість особливості формування історико-архітектурного середовища поселення досі залишається недостатньо розкритими.

Червоногород є цінним поселенням у системі історико-архітектурної спадщини України. Його середовище – це приклад компактного розпланування середмістя та замку на лінійно витягнутому узвишші, оточеному з трьох сторін річкою Джурин.

Сьогодні для Червоногорода актуальним є завдання визначення особливостей формування його середовища та опрацювання проекту ревіталізації цілого містобудівного утворення. Низку аспектів проблеми вивчення та збереження містобудівних комплексів в Україні розкривають М. Бевз, В. Вечерський, П. Ричков, Г. Петришин, О. Бойко, В. Слободян,

Б. Колосок, О. Михайлишин та інші автори. Однак дослідники переважно аналізують великі та середні поселення, історико-культурна спадщина яких добре збереглася. Замок у Червоногороді був предметом аналізу в публікаціях Р. Афтаназі, А. Чоловського, О. Мацюка, Я. Зубрицького, В. Олійника.

Територія сучасного Червоногорода розташована на Західному Поділлі на півдні Тернопільської області у Заліщицькому районі. Містечко лежало на кряжі, який огинає річка Джурин. Терен здавна був заселеним, оскільки в результаті археологічних обстежень виявлено артефакти трипільської культури, культурний шар XII–XIII ст. і пізнього середньовіччя у східній частині урочища Червоне¹. Недалеко від Червоногорода існували кілька городищ над Дністром: Чернелиця, Копачинці, Коропець, Стінка².

Перша згадка про Червоногород датована 1374 роком, коли йдеться про Гринька, воєводу Червоногородського³, це вказує на те, що містечко в той час уже було важливим адміністративним центром на Поділлі – резиденцією воєводи. Первісно містечко могло називатися Черленим Городом, саме така назва фігурує у т. зв. хроніці Биховця⁴. Можливо, це була перша руська назва поселення. Вона подібна і до давньої назви містечка Черлениця (сучасна Чернелиця). Обидва топоніми походять від кольору місцевого каменю пісковика.

Уперше замок згадується у 1395 р.⁵ Початок його будівництва, найімовірніше, припав на середину XIV ст. Його розбудували за часів правління Коріятовичів. Вони ж наприкінці XIV ст., ймовірно, заснували монастирі отців Домінікан у Кам'янці Подільському та Червоногороді⁶. Натомість О. Білецька вважає, що домініканський монастир заснував Вітовт або Теодорик з Бучача⁷. В письмових джерелах зафіксовано, що у 1445 р. вже існував костел Св. Миколая

1 Олійник В. Старожитності Червоногороду // Гомін віків: науково-краєзнавчий, літописний збірник Заліщанщини. – Вип. 3. – Заліщики, 2012. – С. 9.

2 Миська Р. Історія досліджень пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 8. – Львів, 2005. – С. 305–308.

3 Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich: studia i materiały. – Kraków, 2011. – S. 327.

4 Полное собрание русских летописей. – Т. 32: Хроники: Ливонская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – Москва, 1975. – С. 139.

5 Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich... – S. 346.

6 Ibidem. – S. 78.

7 Білецька О. Червоногородський повіт подільської землі наприкінці XIV–XVI ст. // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. – Вип. 3. – Київ, 2017. – С. 76.

при монастирі Домініканів у Старому Місті Червоногороді, а також замковий млин в Новому Місті Червоногороді⁸. Про важливу роль Червоногорода як адміністративного центру свідчить факт перебування тут Владислава Ягайла 9 серпня 1402 р.⁹ Впродовж 1420–1436 рр. шляхом королівських застав поселення перейшло до Теодорика Бучацького-Язловецького¹⁰. У 1448 р. Червоногород отримав Магдебурське право¹¹. Про наступні десятиліття існування містечка нам нічого невідомо через брак джерел. Натомість у 1538 р. містечко, разом із замком і монастирем Домініканів, захопили і зруйнування волохи¹². Ця трагедія ознаменувала кінець існування середньовічного Червоногорода і закарбувалася в пам'яті нащадків на століття.

Як бачимо в джерелах, що походять з середини XV ст., Червоногород поділявся на стару та нову частини, відтак їх необхідно чітко локалізувати (рис. 1).

Рис. 1. Реконструкція первісного планування Червоногороду.
Fig. 1. Reconstruction of the original planning of Chervonohorod.

8 Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich... – S. 517.

9 Ibidem. – S. 361.

10 Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – Київ, 2012. – С. 129.

11 Там само. – С. 134.

12 Czołowski A. Czerwonogród // Sztuka: miesięcznik ilustrowany poświęcony sztuce i kulturze. – Lwów, 1912. – Z. 1. – S. 218.

Відомо, що у 1813 р. на місці, де, за переказами, колись був монастир Домініканів, Гелена Понінська збудувала кам'яний пам'ятник¹³. Його розташування знаходимо на кадастровій карті, у східній стороні, за замком на території парку¹⁴. У нотатках Антоній Шнайдер зафіксував, що на місці монастиря залишилися якісь сліди¹⁵. Згідно з цими твердженнями, Старе місто Червоногород існувало на схід від замку, з трьох сторін його омивала річка Джурин. Натомість на мапі Фрідріха фон Міга кінця XVIII ст. за замком на схід зображено вільну від регулярної забудови територію, без доріг, мостів і слідів людської діяльності. З цього можна зробити висновок, що Старе місто повністю занепало. Це дає підстави для перевірки території локалізації Старого міста.

Можливо, Старим містом була територія на захід від замку, яка примикала безпосередньо до твердині, а Нове місто розташовувалося в частині біля річки Джурин, на межі з передмістям-селом Нагоряни. Забудова Червоногорода в цей період, найімовірніше, була зрубною дерев'яною, що було звичним явищем для Поділля. Про це свідчить одне з надань Коріятовичів, яке стосується Соکیلця, у ньому є вказівка "рубати город" під час будівництва нового поселення¹⁶.

Найважливішою будівлею Червоногорода часу пізнього середньовіччя, безумовно, був замок, який кілька разів згадується в документах кінця XIV – першої половини XV ст.¹⁷ На думку Б. Геркена, Червоногородський замок (як і Язлівецький) міг повстати раніше, ніж поселення, яке, у свою чергу, могло розростися з підгороддя/підзамча¹⁸. Будівля виконувала не тільки оборонну, а й адміністративну функцію, оскільки замок був імовірним – і цілком логічним – місцем резиденції червоногородського воєводи, уряд якого зустрічається в джерелах, починаючи від 1374 р.¹⁹ Точне розташування замку на сьогодні не встановлено, але можна припустити, що він розташовувався на вершині кряжу, де

13 Czołowski A. Czerwonogród... – S. 224; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Cz. 2: Ziemia ruskie Korony. – T. 9: Województwo podolskie. – Wrocław, 1996. – S. 68.

14 Dorf Czerwonogród. – Режим доступу: <https://polona.pl/item/dorf-czerwonogród,MzA5MzI3MDk/> (переглянуто 14.09.2019)

15 Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника (далі – ЛННБУ), відділ рукописів, ф. 144, оп. 6, спр. 61, арк. 6.

16 Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карьятавича за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд = Belarusian Historical Review. – Т. 8, сш. 1/2. – Мінск, 2001. – С. 133.

17 Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich...

18 Guérquin B. Zamek jazłowiecki // Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki. – Т. 2. – Warszawa, 1960. – S. 38.

19 Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich... – S. 327.

згодом існував т. зв. замок Даниловичів, а пізніше резиденція Понінських. Нині це територія між руїнами костелу та палацу. Локалізація замку та містечка в Червоногороді є доволі типовою для теренів Поділля. Йдеться про комплексне існування містечка і замку, оточених з трьох сторін долинами однієї або кількох річок. Подібним чином розташовані Бучач, Кам'янець, Гусятин, Долина (Янів), Рихти, Чернокозинці, Скала, Личківці та Чернелиця на Покутті. У більшості перерахованих населених пунктів замки розташовувалися таким чином, що прикривали місто з найбільш небезпечного боку. Натомість у Червоногороді, а також Скалі, Висічці та Чернелиці замок прикривався забудовою містечка чи села, відтак слугував своєрідною цитаделлю – останнім місцем оборони. Цікаво, що Червоногородський замок розташовувався на вершині кряжу і домінував над тереном, у той час як замки в Скалі та Чернелиці лежали нижче ядра міської забудови. До аналогів варто додати й інші подільські замки, які топографічною ситуацією розташовуються подібно до Червоногородського замку, але відділені від міста рікою чи потічком. Це, зокрема, замки в Язлівці, Теробовлі, Сидорові та Кудринцях.

На жаль, немає жодних достеменних відомостей про зовнішній вигляд середньовічного замку, площу, яку він займав, а також матеріал, з якого його було збудовано. Археологи наразі не дослідили Червоногородське замчисько, тож варто звернутися до замків, які існували на Західному Поділлі й суміжних територіях наприкінці XIV – у XV ст. Найближчим географічно та історично є замок у Язлівці. За припущенням Б. Геркена, в означений період Язлівецький замок був кам'яним, займав площу трохи менше 0,1 га і складався з вежі, яку первісно могли оточувати дерев'яні укріплення, а згодом на їх місці побудували муровані стіни, так що замок набув форму п'ятикутника²⁰. Ще одним близьким аналогом є замок у Скалі: як і замок у Червоногороді, він відомий з 1395 р.²¹ Згідно з описом 1494 р., замок був – принаймні частково – мурованим і перебував у занедбаному стані²². За приблизними розрахунками, він займав площу бл. 0,06 га, а отже, був меншим, ніж Язловецький замок. Окрему увагу варто звернути на замки, які були резиденціями старост. Так, замок у Теробовлі, згідно з описом 1551 р., був дерев'яним, але щонайменше дві куртини були мурованими²³.

20 *Guerquin B.* Zamek jazłowiecki... – S. 95–102.

21 *Kurtyka J.* Podole w czasach jagiellońskich... – S. 346.

22 *Грушевський М.* Опись подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 7. – Львів, 1895. – С. 3.

23 *Czołowski A.* Zamek Trembowelski w 1551 r. // Ziemia Czerwieńska: rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego we Lwowie. – Lwów, 1935.

Старостинський замок у Галичі неодноразово досліджували археологи. Зокрема, вони виявили дерев'яні конструкції валу XIV–XVI ст.²⁴ Ще одним цікавим аналогом є замок у Кам'янці. На думку О. Пламеницької, вже в середині XIV ст. у західній частині т. зв. старого замку з ініціативи Корятовичів було побудовано невелике муроване укріплення, що складалося зі стін та чотирьох веж. Також дослідниця вважає, що в 1370–1380 рр. Корятовичі розширили замок у східному напрямку, значно збільшивши його площу²⁵.

Отже, можна зробити висновок, що у XIV–XV ст. на Західному Поділлі вже існували невеликі частково або повністю муровані фортифікації, але це стосується тільки найбільших міст і адміністративних центрів, одним з яких був і Червоногород. Відтак можна припустити, що замок у Червоногороді міг бути мурованим і займати невелику площу. Вірогідно, він розташовувався там, де кряж має найменшу ширину, тобто на місці пізнішого палацу Понінських. Але проти цієї версії свідчить інвентарний опис 1665 р., в якому замок зображено як доволі однорідну будівлю. Якщо ж попередній замок був мурованим, то його залишки, скоріше за все, було би збережено та реконструйовано. З іншого боку, цей опис замку не настільки детальний, щоб відобразити сліди будь-яких перебудов. Так чи інакше, відповіді на ці питання можуть дати лише археологічні дослідження.

Період між 1538 р. і початком XVII ст. залишається білою плямою в історії Червоногорода. Ймовірно, містечко відродилося, але навряд чи воно досягнуло рівня розвитку попередніх століть. Статистичні дані щодо демографічного стану Червоногорода свідчать, що у 1578 р. тут було 135 будинків і 675 мешканців²⁶.

Відомо, що від 1609 р. Червоногородом володіли Даниловичі²⁷. За іншими даними, місто зі староством належали Даниловичам від 1615 р.²⁸ Саме їм приписують будівництво замку, зокрема, таку версію висловив А. Чоловський²⁹.

– R. 1, z. 1. – S. 4.

24 Лисий І. Археологічні дослідження збережених замків Івано-Франківської області в 1991–2016 роках // *Scriptorium postumum*: електронний історичний журнал. – Херсон, 2017. – № 3 (9). – С. 203.

25 Пламеницька О. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час). – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 216–220.

26 *Gawroński F.* *Geneza i rozwój idei kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku.* – Warszawa; Kraków, 1924. – S. 17.

27 *Czołowski A.* *Czerwonogród...* – S. 219.

28 *Целуйко О.* Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження: дис. [...] канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни". – Львів, 2003. – С. 43.

29 *Czołowski A.* *Czerwonogród...* – S. 219.

У 1661 р. в Червоногороді було лише 18 “димів”³⁰. Отже, в другій половині XVII ст. кількість населення в порівнянні з кінцем XVI ст. зменшилася. Ймовірно, такий стан спричинила Хмельниччина, оскільки у 1648 р. Червоногород захопили селяни з Товстого, Лисівців, Головчинців і Торського³¹. У 1665 р. звільненими від податків був бургомістр Петро Лоза та писар Самійло Миноцький. Натомість 23 особи платили чинші, 10 осіб були землеробами. Також у місті було троє козаків з конями і сім козаків піших. Згадувалося, що у Червоногороді був бровар, млини на Джурині та перевіз на Дністрі³². Червоногород належав Даниловичам до 1670 р., коли Францішек Данилович поступився Червоногородським староством на користь Яна Потоцького³³.

У 1672 р. Поділля, в тому числі й Червоногород, зайняли турки. До 1699 р. містечко перебувало у складі Порти. Очевидно, адміністративна належність до Османської Імперії була формальною, оскільки на цих теренах тривали перманентні воєнні дії. Досі існує легенда про те, як турки під час облоги замку у 1672 р. підірвали скелястий перешийок, що розділяв Джурин³⁴.

Після повернення Поділля до складу Речі Посполитої тут відновили старі адміністративні одиниці. Червоногород знову став центром повіту і формальною резиденцією старости. Містечко у цей час вже більше нагадувало село, хоч зберігалися ознаки міста: ринкова площа, сакральна споруда при ній та замок.

Протягом XVIII ст. Червоногородськими старостами були Курдвановські, Бельські, Рачинські. Останні викупили староство вже у австрійського уряду 1778 р., невдовзі перепродали його Фабіанові Романові, він в свою чергу продав його князю Єжи Любомирському, і нарешті в 1785 р. Червоногородське староство перейшло до князя Кароля Понінського³⁵. Наприкінці XVIII ст. Червоногород втратив статус міста і фактично перетворився на село.

Важливим аспектом дослідження є характеристика розпланування містечка. У другій половині XVI – на початку

30 Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Вольнскомъ Генераль-Губернаторѣ: в 37 т. – Ч. 7, т. 2: Акты о заселеніи юго-западной Россіи. – Киевъ, 1890. – С. 514.

31 Жерела до історії України-Руси. – Т. 4: Матеріяли до історії Галичини. Т. 1. Акти з р. 1648–1649 / [зібр. і впор. С. Томахівський]. – Львів, 1898. – С. 268, 350.

32 АННБУ, відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 450.

33 Целуйко О. Рід Даниловичів... – С. 93.

34 Czołowski A. Czerwonogród... – S. 220.

35 Ibidem.

XVII ст. розвивається відома з картографії планувальна композиція Червоногорода. На карті Поділля авторства Гійома де Боплана містечко показано як велике поселення з укріпленнями. З цього можемо припустити, що передмістя-села Нирків та Нагоряни мали автономні оборонні споруди. В улоговині, на кряжі, розташовувалися замок та підзамче-середмістя, яке складалося з однієї брами та двох прясел укріплень. На осі, від брами, тягнеться продовгаста ринкова площа, увінчана на сході замком. У південно-східному куті ринку розташовано храм. Імовірно, саме тут був монастир отців Домініканів. Аналогічні розташування храмів при площах бачимо в Чернелиці та Бучачі.

Аналогічні композиційні схеми розпланування середмістя є в тій-таки Чернелиці та Литячах. Видовжений ринок, завершений мурованою в'їзною монастирською брамою, був і в Уневі на Львівщині. У північній стороні ринку було кілька крамниць. Не випадково цю частину до Другої світової війни називали "містечко"³⁶. На кадастровій карті 1829 р. в західній стороні ринку показано муровану будівлю із прапорцем. Ймовірно, це була давня ратуша або аустерія. Це підтверджено тим, що у 1920-х рр. неподалік костелу існувала будівля, яку називали "ратуша"³⁷.

Найважливішою і найбільшою будівлею Червоногорода, безумовно, був замок. З ним пов'язаний новий етап оборонного будівництва. Б. Геркен зараховував замок у Червогороді до замків з циліндричними бастеями, які постали у другій половині XVI – на початку XVII ст.³⁸ Його будівництво традиційно приписують Даниловичам, зокрема, таку версію висловив А. Чоловський³⁹. Втім, поки що не виявлено тогочасних джерел, які б це підтвердили. Не можна виключати причетності до будівництва замку родини Язловецьких, попередніх власників Червоногорода. Тому, оскільки точна дата будівництва замку невідома, найбільш коректним буде широке датування будівництва другою половиною XVI – початком XVII ст. Найдавніша згадка про замок датована 1665 р., разом з тим це найдавніший відомий опис замку⁴⁰.

Аналізуючи інвентарний опис і теренові умови, можна відтворити приблизний вигляд замку. Він розташовувався на місці пізнішої резиденції Понінських. Це був чотирикутний, несиметричний у плані комплекс будівель загальною площею

36 Олійник В. Старожитності Червоногороду... – С. 17.

37 Zubrzycki J. Zamki podolskie. III. Czerwonogród // Przewodnik Katolicki. – Poznań, 1925. – Nr. 37 (13 września). – S. 472.

38 Guérquin B. Zamek jazłowiecki... – S. 134.

39 Czołowski A. Czerwonogród... – S. 219.

40 ЛННБУ, відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 450, с. 1–3.

близько 0,5 га та довжиною сторін 130 × 30–50 м. Оборонний периметр складався з чотирьох двоярусних кам'яних веж, з'єднаних між собою мурованими курттинами. Посеред західної курттини, тобто з боку міста, стояла двоярусна мурована надбрамна вежа, покрита гонтом. Цим же матеріалом було накрито дві наріжні вежі замку, інші дві в той час не мали жодного дахового покриття, а одна з них була “з одного боку розвалена”. Взагалі оборонні споруди замку перебували в занедбаному стані, бо, крім однієї з наріжних веж, зруйнованим був і мур із західного боку.

Окремої уваги заслуговує внутрішня забудова замку. Зокрема, тут стояв дерев'яний будинок під гонтовим дахом, у якому “Пан Підстароста Червоногородський перед тим мешкає”. Будівля складалася з сіней, пекарні, житлової кімнати і комори, під будівлею була мурована пивниця. Опалення та приготування їжі здійснювали за допомогою двох п'єців (один з них пекарський), а також “кухни” під мурованим комином у сінях. Ще один будинок був плетеним з хмизу під стріхою. Будівля складалася з комори та житлової кімнати, яку обігрівав пекарський п'єц та камін. Також на замковому подвір'ї була дерев'яна стайня, накрита стріхою. В середині був невеликий жолоб, а також стеля, плетена з хмизу. При стайні стояла комора з дубового дерева. Окрім того, на подвір'ї замку занотовано кільканадцять комірок, плетених з хмизу, які належали як шляхті, так і селянам. Можливо, їх використовували для зберігання цінностей чи господарського приладдя під захистом замкових мурів.

Вірогідно, що занотована в описі внутрішньозамкова забудова є справою рук місцевих майстрів, тож ці будівлі, ймовірно, демонструють нам типові зразки міської забудови Червоногорода: як багатших міщан, яким належала дерев'яна забудова, так і бідніших – власників плетених з хмизу будівель. Натомість наявність плетених комірок свідчить про доступ усіх верств населення Червоногорода до замку і підтверджує його важливу роль в обороні міста, мешканців та їх майна. На цьому, зокрема, було наголошено в інвентарному описі замку. Окрім того, в описі вказано про те, що він потребував негайного ремонту. На це пропонували виділити частину прибутків від староства, проте цих грошей не вистачило би на повноцінний ремонт замку⁴¹.

Важко сказати, які саме ремонтні роботи було проведено в замку і чи їх проводили взагалі, але так чи інакше, це не завадило туркам захопити замок у 1672 р.⁴² На жаль, нічого не відомо про те, яких змін зазнав замок під час турецького правління

41 Там само, с. 7.

42 Czołowski A. Czerwonogród... – S. 219–220.

на Поділлі, проте можна припустити, що якщо він і не лежав у руїнах, то навряд чи перебував у обороноздатному стані, як Кам'янецька фортеця чи замок у Язлівці. Варто зазначити, що між 1672 та 1699 рр. Османська імперія та Річ Посполита тільки сім років (у 1676–1683 рр.) не перебували у стані війни, тому решту часу Поділля було ареною перманентних воєнних дій, які зовсім не сприяли відбудові Червоногорода і замку.

Після повернення Червоногорода до складу Речі Посполитої містечко більше нагадувало село, замок втратив оборонну функцію, зберігши за собою роль житла, а також господарського і адміністративного центру містечка. Остання люстрація з 1765 р. лаконічно описує замок: *“Замок на скелі, мурований старосвітським способом, навколо річкою Джурином оточений і мурами, в деяких місцях поруйнованими, оточений”*⁴³. Люстрація засвідчує тривалу деградацію замку і перетворення його на руїну.

Перше і єдине більш-менш докладне картографічне зображення замку походить з 1779–1783 рр., йдеться про т. зв. мапу фон Міга (рис. 2)⁴⁴. Зображення замку на ній цілком відповідає інвентарному опису замку 1665 р.

Рис. 2. Червоногород на мапі Ф. фон Міга 1779–1783 рр.
Fig. 2. Map of Chervonohorod by F. von Mieg 1779–1783
(part of First Military Survey maps of the Habsburg Empire).

43 Ibidem. – S. 220.

44 Europe in the XVIII. Century. – Режим доступу: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=osm%2C163%2C165&bbox=2847723.5263869716%2C6241043.3796529295%2C2850740.4003471024%2C6242476.573933276> (переглянуто 14.09.2019).

Ще однією важливою будівлею Червоногорода був костел Святої Марії. Це однонавова кам'яна будівля. Архітектура святині доволі аскетична, будівлю увінчує трикутний фронтон, декорований простими пінаклями, які є рудиментами готичної архітектури. Культова споруда також виконувала оборонну функцію, про це свідчать кам'яні бійниці, вмонтовані у фриз. Костел у 1615 р. заснувало подружжя Лісецьких⁴⁵. Давність храму засвідчує вмурована у стіну надгробна плита 1618 р.⁴⁶ Посвячення костелу, вочевидь повторне, відбулося 1741 р.⁴⁷ А перед 1750 роком костел відновив Казимир Рачинський⁴⁸.

Відомостей про церкву у Червоногороді поки що не виявлено. Однак у 1681 р. згадується під Григорій⁴⁹. У 1721 р. згадано отця Червоногородського і окремо Нирківського⁵⁰. Це може свідчити про існування у містечку церкви від початків міста і до першої половини XVIII ст. Наприкінці XVIII ст. церкви у Червоногороді вже не було. Надалі й до 1914 р. місцеві греко-католики належали до парафії в Ниркові. Місце розташування давньої церкви невідоме.

Після втрати міських прав наприкінці XVIII ст. розпочався останній етап історії Червоногорода, який тривав до середини XX ст. У цей період поселення практично не розвивається. У 1880 р. у Червоногороді була однокласна школа з одним вчителем, водяний млин на річці Джурин та винокурня. У цей час тут проживало 465 осіб, серед яких було 335 римо-католиків, 104 греко-католики і 26 юдеїв⁵¹. Перша світова війна, вочевидь, нанесла Червоногороду матеріальні і демографічні втрати, тож у 1931 р. кількість мешканців не відновилася до передвоєнного рівня. На той час тут було 75 будинків і проживало 369 поляків, 80 українців та 5 євреїв, разом 454 осіб⁵². У міжвоєнний період у селі надалі працював млин, який на початку XX ст. переобладнали на двотурбінний⁵³. Як і раніше, візуальною домінантою Червоногорода залишався замок, а згодом палац (рис. 3)⁵⁴.

45 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / [red.: F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski]. – Т. 1. – Warszawa, 1880. – С. 845.

46 *Aftanazy R. Dzieje rezydencji...* – Т. 9. – С. 69.

47 Słownik geograficzny... – Т. 1. – С. 845.

48 *Aftanazy R. Dzieje rezydencji...* – Т. 9. – С. 68.

49 *Скочилас І. Яздовецьке намісництво на Західному Поділлі у XVII – першій половині XVIII століть: територіальний “родовід” та парафіяльна мережа: (Історико-географічний аспект) // Український археографічний щорічник. – Вип. 10/11. – Київ, 2006. – С. 231.*

50 Там само. – С. 239.

51 Słownik geograficzny... – Т. 1. – С. 845.

52 *Олійник В. Старожитності Червоногороду...* – С. 17.

53 Там само.

54 *Aftanazy R. Dzieje rezydencji...* – Т. 9. – С. 68.

Рис. 3. Червоногород, загальний вигляд у першій половині XIX ст.

Рис. А. Ланге, літ. П. Піллера.

Fig. 3. View of Chervonohorod in first half of XIX century.

Draw. A. Lange, lith. P. Piller.

Наприкінці XVIII ст. Червоногородський замок залишався в руїнах і, безумовно, не міг задовільнити вимог нового власника – Кароля Понінського. Розуміючи цінність навколишнього пейзажу, він розпочав ґрунтовну реконструкцію Червоногородського замчиська, щоб перетворити старий замок на сучасну резиденцію. Як наслідок, було розібрано дві західні й надбрамну вежі, північну, південну і західну куртину, натомість на фундаментах східної куртини було побудовано двоповерховий класицистичний палац з одноповерховими крилами, а також з колонадою зі східного боку. Дві збережені вежі східного фронту замку було збережено та інтегровано в забудову палацу. З західного боку замчиська побудували дві одноповерхові офіцини, які фланкували в'їзд від міста на подвір'я резиденції, ще дві одноповерхові будівлі побудували з південного та північного боку подвір'я. Перераховані будинки слугували житлом для слуг, а також використовувалися в господарських цілях. Основні будівельні роботи було завершено до 1808 р., а фінальні роботи та опорядження приміщень тривали до 1820 р. під наглядом і за активної участі дружини Кароля Понінського, Гелени з Гурських⁵⁵.

55 Czołowski A. Czerwonogród... – S. 220.

Окрім замчиська, великих змін зазнала територія на схід від нього. Тут розпланували парк, побудували оранжерею і поставили кам'яний пам'ятник, присвячений трагічним сторінкам історії Червоногорода. Він складався з профільованої бази, у сторонах якої було вмонтовано рельєфи, та ампірової вази, увінчаної фігурою сови. В цей же час тут могла з'явитися скульптура лева, відома з фотографій 1925⁵⁶ та 1944 рр.⁵⁷, походження якої наразі не встановлено. Не виключено, що ця скульптура належала до елементів декору старостинського палацу, який міг існувати на замковому подвір'ї до 1648 р.

Рис. 4. Головний (західний) фасад палацу на місці замку, фото до 1914 р.
Fig. 4. The main (western) facade of the palace, photo before 1914.

На початку 1830-х рр. з ініціативи Владислава Понінського провели суттєву перебудову палацу, зокрема розібрали дві давні вежі, які залишилися від замку, а на їх місці побудували неоготичні, увінчані кам'яним кренеляжем, таким чином було втрачено найцінніші та останні видимі залишки замку⁵⁸. Крім того, на бічних крилах палацу надбудовано ще по одному поверху (рис. 4)⁵⁹. Остання перебудова палацу відбулась на межі XIX та XX ст., проте зовнішній вигляд палацу

56 Zubrzycki J. Zamki podolskie... – S. 471.

57 Червоногород. – Режим доступу: <https://www.zalishchyky.net/Villages/Червоногород-Chervonohorod/i-rZSCnht> (переглянуто 14.09.2019).

58 Czołowski A. Czerwonogród... – S. 224.

59 Aftanazy R. Dzieje rezydencji... – T. 9. – S. 66.

суттєво не змінився. Р. Афтаназі називав її автором Казимира Мокловського⁶⁰.

Під час Першої світової війни замок пограбували російські війська, крім того, він був пошкоджений вибухом снаряду, так що від палацу залишилися тільки стіни. У 1920-х рр. розпочато поступову відбудову палацу⁶¹, однак цю роботу перервала Друга світова війна. В перші роки по війні палац майже повністю розібрали. На сьогодні від усього комплексу будівель залишилася північна вежа, частина південної вежі, кілька стін палацу та фундаменти, які цілком імовірно криють у собі залишки давнього замку.

Загалом матеріал, викладений у цій статті, приводить до висновку, що впродовж XIV – першої половини XX ст. історико-архітектурне середовище Червоногорода формувалося у три визначальні етапи. Найбільш дієвим для розбудови середмістя та замку виявився період середини XVI – кінця XVIII ст. Незвичність та особливості Червоногорода зумовлені специфікою ландшафту, історичними злетами та падіннями, архітектурною домінантою замку та просторовим акцентом домініканського костелу.

Oleh RYBCHYNSKYI, Levko KVIATKOVSKYI

CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF THE HISTORICAL-ARCHITECTURAL ENVIRONMENT IN CHERVONOHOROD IN THE 14TH – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

The article describes the main stages of the formation of the town of Chervonohorod. It is shows that the most active period for the development of the downtown and the castle was the period of the middle 16th – end of the 18th centuries. Chervonohorod is characterized by a specific landscape, historical cycles, dominated by the architecture of the castle, and the spatial accent of the Dominican church.

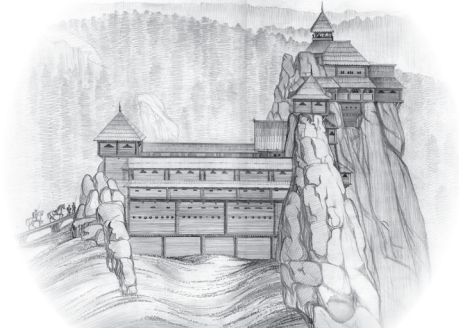
Keywords: Chervonohorod, formation, historical-architectural environment, downtown, castle.

60 Ibidem. – S. 67.

61 *Олійник В.* Старожитності Червоногороду... – С. 16–18.

ФОРТЕЦЯ

ЗБІРНИК ЗАПОВІДНИКА “ТУСТАНЬ”

КНИГА 4

Простір-М
Львів 2020